

DUBRAVKA LATINČIĆ

Zagreb

KREŠIMIR REGAN

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Izvorni znanstveni članak

UDK: 94(497.5Perušić)(091)

728.81(497.5Perušić)(091)

Kaštel Perušić

U radu se prikazuju ostaci kaštela Perušić u istoimenom naselju u Lici. Riječ je o manjem kasnosrednjovjekovnom i ranorenesansnom utvrđenom kompleksu sagrađenom tijekom druge polovice XV. st. Za osmanskog vladanja Likom (1527-1687) ova je utvrda bila jedno od važnijih osmanskih uporišta u Lici. Napuštena je nakon oslobođenja Like od osmanske vladavine potkraj XVII. stoljeća.

Ključne riječi: Perušić, Lika, plemićka obitelj Perušić, kaštel

Uvod

U Republici Hrvatskoj nalaze se ostaci čak triju utvrda pod imenom Perušić. Prva od njih je Stari, Suhi ili Pusti Perušić. Njegove ruševine nalaze se u Lici kraj naselja Donji Babin Potok, na zapadnom rubu visoravni Brezovac, 4 km istočno od Vrhovina i 9,5 km zapadno od Plitvičkih jezera.¹ Ostaci drugog Perušića leže na vrhu strmog kame-nog brežuljka u istoimenom naselju u Ličkom polju. Ostaci treće utvrde pod tim ime-

1 O Starom (Pustom) Perušiću vidi: Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, III, Zagreb 1889, 30, 34, 45, 46, 182, 192, 209; Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatske i Slavoniji*, Zagreb 1920, 199-200; Većeslav Henneberg, *Lički gradovi* (rukopis), Zagreb 1923; Isti, *Lički gradovi prošlih stoljeća*, Zagreb 1934; Stjepan Pavičić, Seobe i naselja u Lici, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 41(1962), 94-95; Milan Kruhek, Stari gradovi Like (katalog izložbe), Zagreb 1977-78, 1-6; Mirko Marković, O etnogenezi stanovništva Like, *Zbornik za narodni život i običaje*, 53(1995), 111, 141-142; Tatjana Kolak, *Arheološka topografija Like od prapovijesti do srednjeg vijeka* (magistarski rad), Zagreb 2001, 144-145; Franz Bach, *Povijest Otočke pukovnije. O nastanku ovog kraja, njegovim žiteljima i njihovim sudbinama* (prijevod) (urednik: Milan Kranjčević; prevoditelji: Manuela Svoboda i Milan Kranjčević), Zagreb-Otočac 2010, 31; Milan Kruhek, Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi 1527.-1689. godine, *Senjski zbornik*, 40 (2013), 488-491; Zorislav Horvat, Turske kule i gradine u Lici i Krbavi, *Senjski zbornik*, 40 (2013), 467-469.

nom nalaze se u naselju Perušić Benkovački u Ravnim kotarima u zadarskom zaleđu, oko 3 km jugoistočno od Benkovca.² Ono što povezuje sve tri utvrde plemićka je obitelj Perušić, koja je gospodarila njima tijekom druge polovice XV. i prve četvrtine XVI. st., i po kojoj su dva suvremena naselja dobile ime.

U ovom radu prikazat ćemo ostatke utvrde u Perušiću, ruševine koje se nalaze na jednom od dva vrha strmog kamenog brežuljka nedaleko suvremenog središta grada. Ostaci ove utvrde zanimljivi su nam povijesno, zemljopisno i arheološki. U povijesnom smislu, Perušić nam se pokazuje kao čvrsto sjedište feudalnog posjeda plemićke obitelji Perušić, a kasnije, tijekom hrvatsko-osmanskih ratova od druge polovice XV. pa sve do završetka XVII. st., kao poprište velikih sukoba, u kojima je ta utvrda, lišena prvobitne uloge vlastelinskog sjedišta, od 1527. do 1689. godine bila jedno od najisturenijih osmanskih uporišta na zapadnim granicama ovog moćnog carstva.

Iako su povijest perušićke utvrde istraživali brojni znanstvenici, njezini građevinski ostaci nisu sve donedavno pobuđivali veće zanimanje.³ Zbog toga je u ovom radu postavljen niz istraživačkih pitanja: tko i kada je sagradio ovu utvrdu, kako je ova utvrda izgledala kroz stoljeća, tko su bili njezini gospodari i kakva je bila njezina obrambena i geostrateška uloga?

Kao što je to slučaj s većinom utvrda u Hrvatskoj, i ova u Perušiću se kroz izvore i literaturu spominje pod različitim nazivima. Dok se u domaćim, glagoljaškim ispravama XV. st. ona navodi kao *kaštel Perušić* i *kaštel kneza Gašpara* (op. a. Perušićkog),⁴ u najstarijim se latinskim ispravama ona spominje kao tvrđi grad u Vrhovinama (*castrum in Wyrhowina*),⁵ dok se u djelima hrvatske historiografije naizmjenice javlja pod imenima *Perušićki Stari grad*, *Grad Perušićkih*, *Kula*, *Kula Malkoč-bega*, *Turska kula* i *Gradina*.⁶ Na karti Hrvatske položaj ruševina ove kasnosrednjovjekovne utvrde zabilježen je pod toponimom *Gradina*.⁷

2 Josip Predovan, Marin Čurković, Marina Jurjević, *Bukovica i Ravni kotari / vodič kroz kulturnu baštinu*, Centar za mirovne studije, Kuća ljudskih prava, Zagreb 2010, 38.

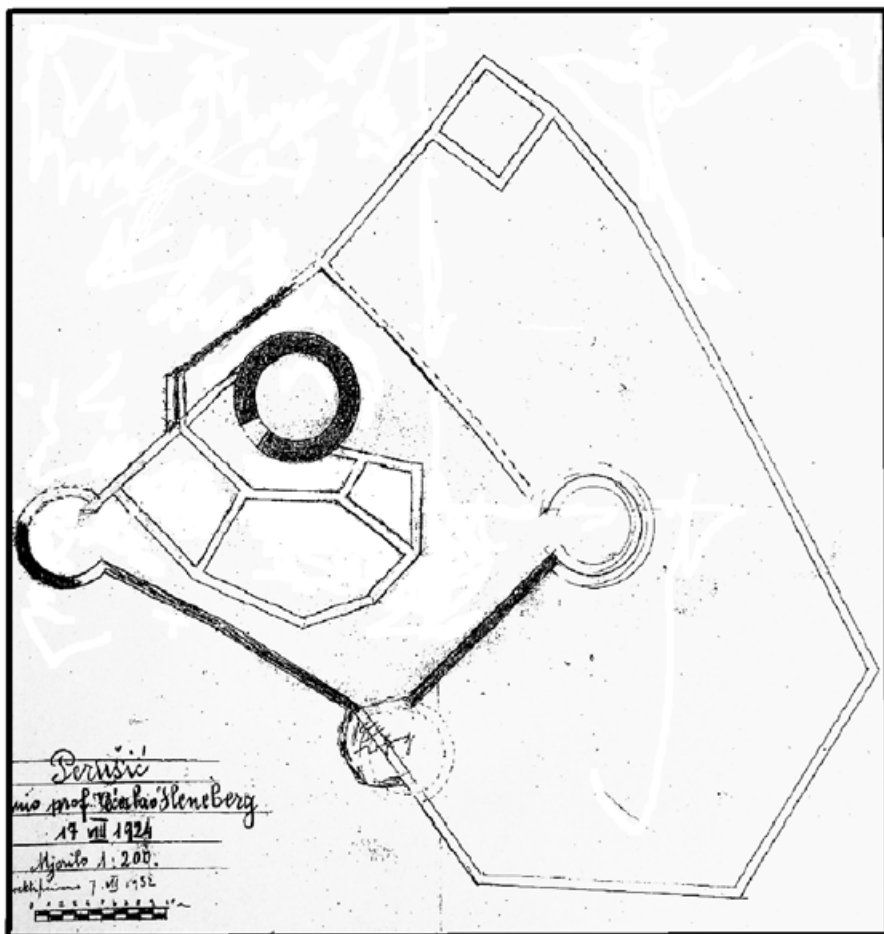
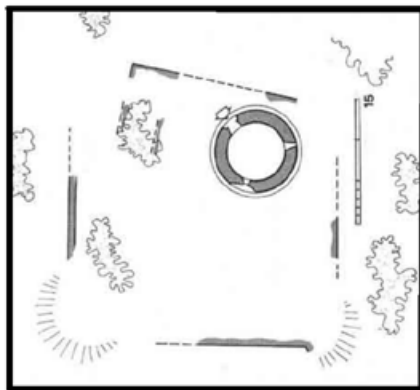
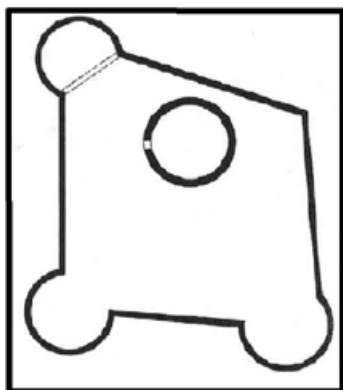
3 Arheološka istraživanja na lokalitetu započela su 2008. godine, a od 2020. provode se radovi na obnovi branič-kule, koja se planira tijekom ove godine staviti pod krov. Nikolina Drašković, Perušić – Stari grad (Turska kula), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, Zagreb 2008, 463-465; Marin Smolčić, Izgradnjom krovišta nastavit će se obnova turske kule u Perušiću, *Novi list*, 16. II. 2021. (izvor: <https://www.novolist.hr/rijeka-regija/lika-senj/turska-kula-ide-dalje/>, pristupljeno 14. IV. 2021.)

4 Josip Bratulić (priređivač) i Zoran Ladić (kazala osobnih imena i mjesta), *Hrvatske glagoljične i ćirilicne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100.–1527.*, Zagreb 2017, 266, 371, 387.

5 Lajos Thallóczy i Barbás Samu, *A Frangepán család oklevéltára (1454-1527)*, Budapest 1913, 218-219, 339-340.

6 O domaćim nazivima lokaliteta vidi bilješke u nastavku teksta.

7 <https://geoportal.dgu.hr/> (pristupljeno 17. IV. 2021.)

Skice tlocrta Perušića iz 1689. (gore lijevo), 1924. (dolje) i 1997. (gore desno)

Kaštel Perušić u pogledu sa sjeverozapada (D. Lovrić, 2019.)

Perušić u pogledu s istoka (V. Hennerberg, 1924.)

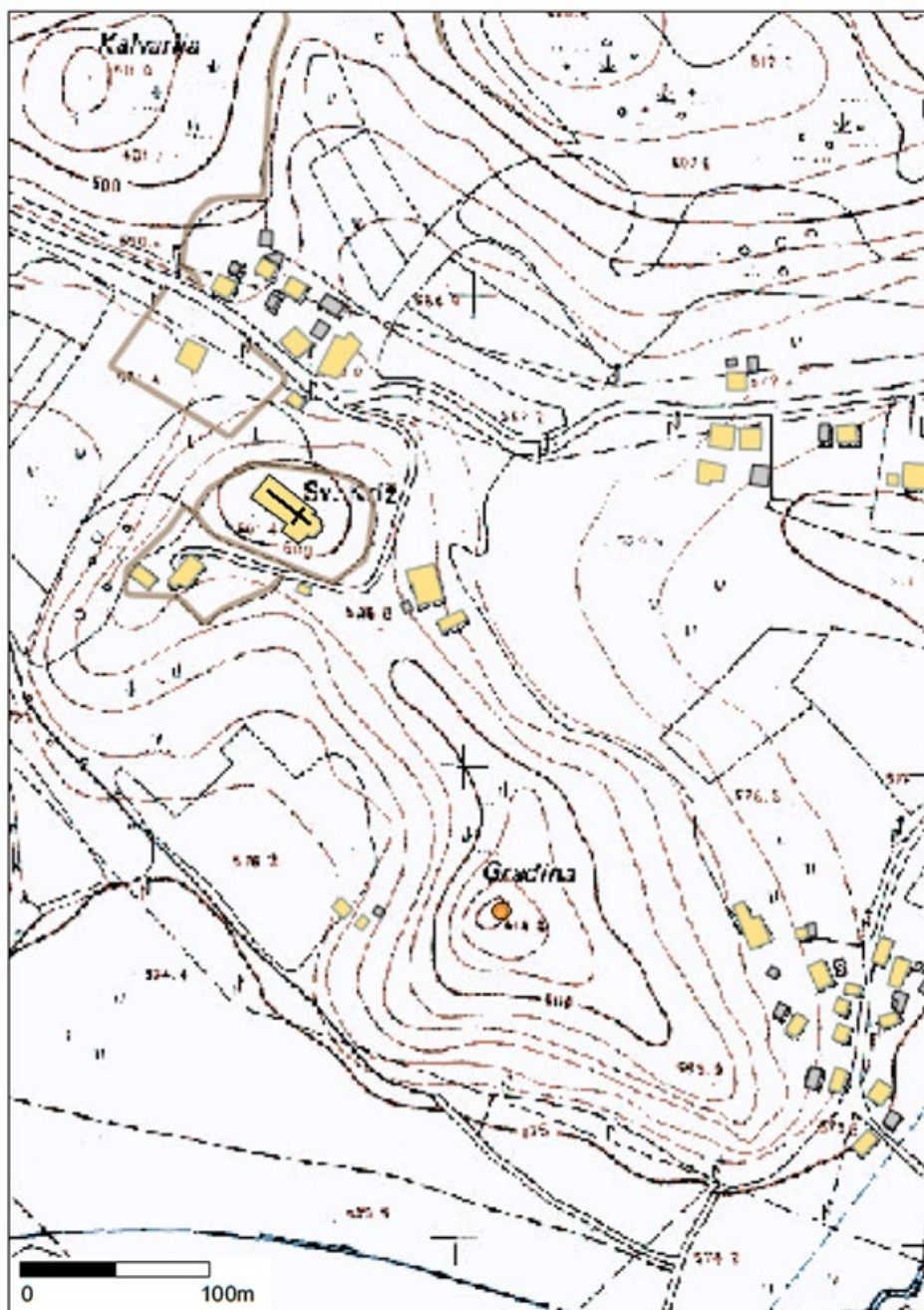
Perušić u pogledu s istoka (E. Laszowski, 1896.)

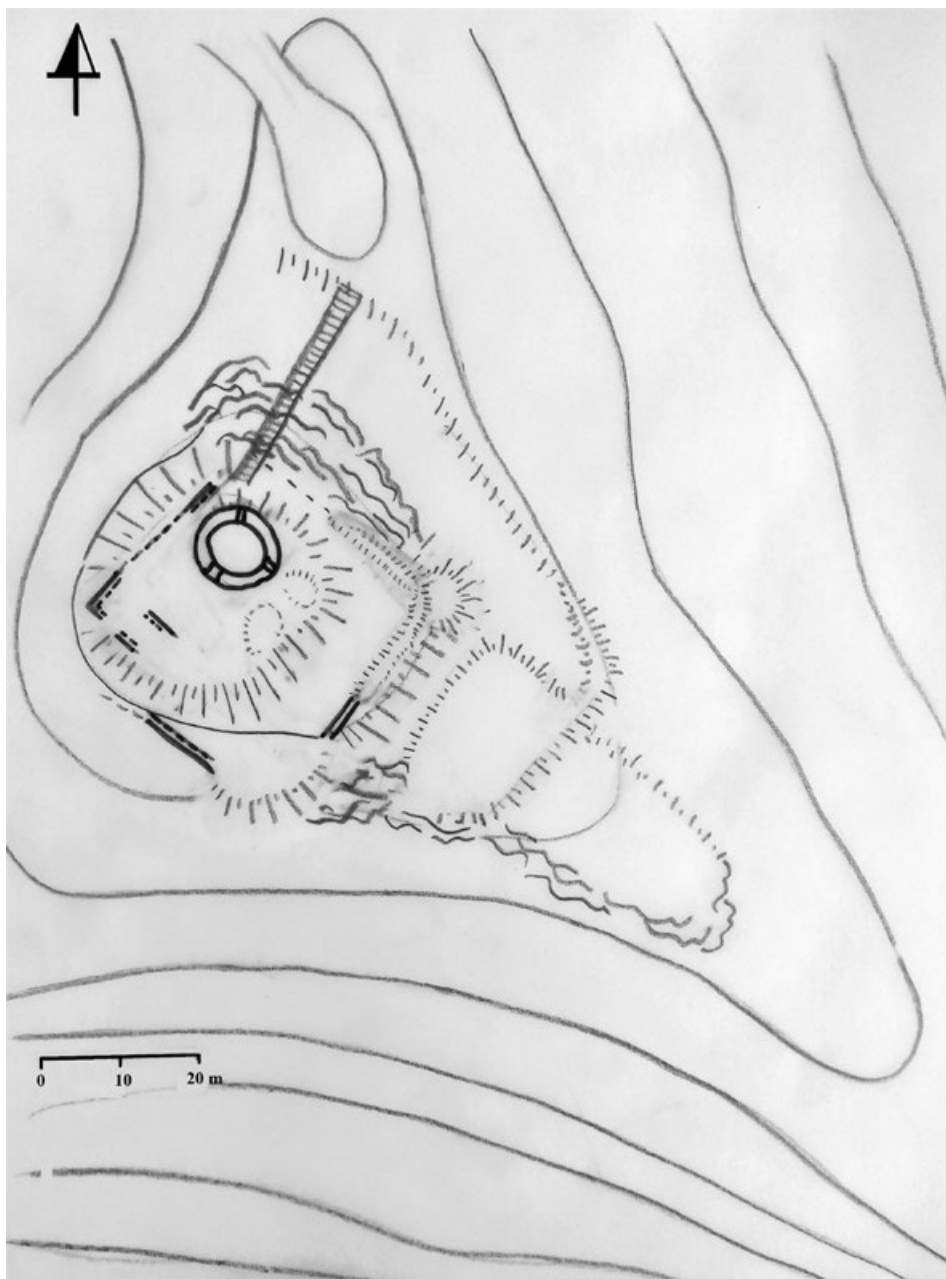
Perušić u pogledu s istoka (E. Laszowski, 1902.)

Perušić u pogledu sa zapada (V. Hennerberg, 1932.)

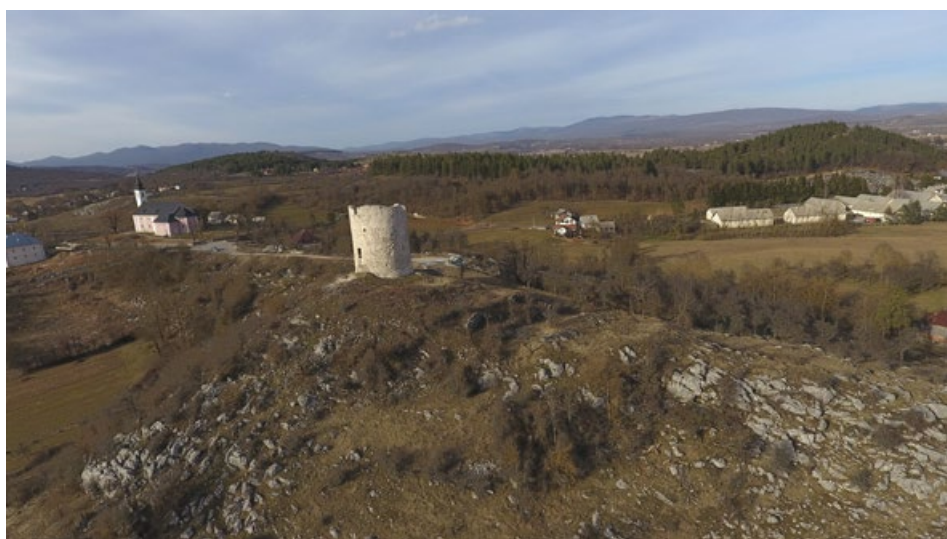
Perušić na Hrvatskoj osnovnoj karti – isječak (www.geoport.hr)

Skica tlocrta Perušića (D. Latinčić, K. Regan, 2021.)

Jezgra Perušića u pogledu s istoka (D. Lovrić, 2019.)

Perušić u pogledu s juga (D. Lovrić, 2019.)

Branič-kula u pogledu sa sjevera (D. Latinčić, 2021.)

Pregled literature⁸

Prvi poznati opis ruševina perušićkog kaštela izradio je nepoznati autor godine 1696. u znamenitom spisu *Brevis et compendiosa duarum Comitatum Regni Croatiae Likae et Corbaviae descriptio* (*Kratak i sadržajan opis dviju županija Hrvatskog kraljevstva Like i Krbave 1695. godine*), čije se autorstvo sve donedavno pripisivalo senjskom i modruškom biskupu Sebastijanu Glaviniću.⁹ Prema tom opisu, perušićki kaštel „...utvrđen je četirima bedemima i jednom okruglom kulom, koju i sada vidimo kako se izdiže čitava, a kršćanski su joj žitelji zahvalni da je i pored vremenskih nepogoda obostala, jer ih je svojom čvrstinom više puta zaštitila. Unutar tvrđave su četiri stanovnika: kaštelan, župnik i još dvojica.“¹⁰

Potom u narednih stoljeće i pol nemamo nikakvih vijesti o Perušiću i stanju njegovih ruševina sve do 1857. godine, kada ga je opisao Ivan Kukuljević Sakcinski.¹¹ Nekoliko podataka o njemu i o njegovim gospodarima donosi nam Vjekoslav Klaić u svojoj monografiji o Frankopanima te u radu o topografiji ličko-krbavske županije u srednjem vijeku.¹²

Najcjelovitiji rad o Perušiću i njegovoj utvrdi iz tog vremena potječe nam od Emilija Laszowskog, koji ju je kao zasebno poglavlje obradio u svojoj knjizi o utvrdama u Hrvatskoj.¹³ Uz povjesnicu, u njemu je Laszowski vrlo detaljno opisao njegove ruševine. Da su ostaci perušićkog kaštela ostavili dubok dojam na Laszowskog ponajbolje nam svjedoči činjenica da se na tu utvrdi ponovno osvrnuo u *Ličkom Hrvatu*.¹⁴

Njegov opis perušićkog kaštela kao utvrde branjene dvostrukim bedemima i okruglom branič-kulom u potpunosti je preuzeo Đuro Szabo u knjizi *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, premda je svoj tekst popratio tlocrtom koji ovaj kaštel prikazuje kao kompleks branjen samo s jednim prstenom obrambenih zidova.¹⁵

8 U pregledu literature donesen je prikaz samo onih radova u kojima se, makar šturo, opisuju ruševine kaštela Perušić. Ostali radovi, koji se tek usputno osvrću na njega, nisu u ovom poglavlju razmatrani.

9 R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, III, 45-46; Mile Bogović, Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine, *Croatica Christiana Periodica*, 15 (1991) 27, 120-122.

10 M. Bogović, Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave, 120.

11 Skice tlocrta ličkih plemićkih gradova Ivana Kukuljevića Sakcinskog čuvaju se u Arhivu HAZU u Zagrebu, a neke od njih objavili su Mirko Marković, Milan Kruhek te Zorislav Horvat (vidi bilj. 1).

12 Vjekoslav Klaić, *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb 1901, Isti, Grada za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 6 (1902) 1, 16-21.

13 „Grad Perušić opasan je dvostrukim jakim zidovima, koji su razmaknuti na 4 metra, a imaju u obsegu do 150 metra. U sredini grada uzdiže se kula visoka do 10 metra, koja bijaše građena na tri sprata. Ostanci prozora vide se i sada, a unutrini 22 rupe u koje bijahu usadjeni tramovi. Osobito se ističe prozor, koji iznutra imade u zidu kamenite dvije klupe, jednu na prema drugoj. Na tim klupama bdio je nekoć budni stražar, i motrio okolinu, e da bi za vremena opazio prijeti li gradu kakova opasnost. Sa sjevero-istočne strane dizao se je zid skoro do kule, a s ove je strane u grad vodio i kolnik, kojemu su tragovi među pećinama razklimanog visa i sada jasni. Sa juga, zapada i sjevero-zapada taj je vis strm i upravo tu uzdižu se ostanci bedema na kojima se vide puškarnice i prozori. Pod gradinom pribralo se nekoliko kuća, a stoji među njima i 'turska kuća' u kojoj je živio umirovljeni satnik Ivan pl. Rukavina.“ Emilij Laszowski, *Hrvatske povjestne gradjevine*, Zagreb 1902, 9-10.

14 Emilij Laszowski, Perušić, *Lički Hrvat*, 2 (1938) 1, 5.

15 Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi*, 203.

U međuratnom razdoblju se među posljednjima na utvrdu u Perušiću osvrnuo Rudolf Horvat. On je u svojoj knjizi iznio njezinu vrlo detaljnu povjesnicu, no u opisu ruševina u cijelosti se oslonio na Laszowskog.¹⁶

Nesnalazjenje pojedinih autora u promatranju građevinskih struktura utvrde u Perušiću imao je odraz i u pojedinim leksikografskim izdanjima. Anđela Horvat je u *Enciklopediji likovnih umjetnosti* opisala Perušić kao utvrdu koja „ima tlocrt u obliku nepravilnog četverokuta”.¹⁷ U općoj *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* iz 1962. godine kaštel u Perušiću predstavljen je kao „stara gradina s kulom i dvostrukim bedemima iz XV. st.“, da bi u *Likovnoj enciklopediji Jugoslavije* i u *Enciklopediji hrvatske umjetnosti* opisi ostataka perušićke utvrde bili nekritički preneseni iz starijih izdanja.¹⁸

U *Hrvatskom leksikonu* prikazana je samo povijest utvrde i istoimenog naselja,¹⁹ bez opisa ruševina kaštela, dok je u *Leksikonu naselja Hrvatske* iz 2005. godine kaštel pogrešno opisan tek kao ostatak jedne srednjovjekovne kule koja se nalazi na brežuljku jugozapadno od Perušića.²⁰ Što se tiče povijesti utvrde, nekoliko podataka o tome moguće je sporadično naći u pojedinim člancima objavljenima u *Hrvatskom biografskom leksikonu*.²¹

Osim u leksikonskim i enciklopedijskim izdanjima, interes za utvrdu u Perušiću je između Drugog i Domovinskog rata, odnosno tijekom druge polovice XX. st., gotovo u potpunosti prestao, dok se sam Perušić spominjao tek usputno u obradi drugih tema, pri čemu su se autori pretežito oslanjali na radove napisane tijekom prve polovice XX. st.²²

Među posljednjim istraživačima koji su se bavili povjesnicom i građevinskim strukturama Perušića bili su Tatjana Kolak, Branko Nadilo, Zorislav Horvat, Nikolina Drašković i Milan Kruhek.²³

16 Rudolf Horvat, *Lika i Krbava/Povijesne slike, crtice i bilješke*, Zagreb 1941, 99-105.

17 Anđela Horvat, Perušić, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6. Zagreb 1965, 470.

18 Perušić, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 5. Zagreb 1969, 17; Anđela Horvat, Perušić, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 2. Zagreb 1987, 555–556; Ista, Perušić, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2. Zagreb 1996, 47.

19 Perušić, *Hrvatski leksikon*, 2. Zagreb 1997, 250-251.

20 Perušić, *Leksikon naselja Hrvatske*, Zagreb 2005, 576.

21 Petar Strčić, Frankapan, *Hrvatski biografski leksikon*, 4. Zagreb 1998, 387-399; Isti, Frankapan, Ivan VII. ml. Krčki, *Ibid.*, 411-413; Tatjana Radauš, Erdödy, Nikola III., *Ibid.*, 66-67.

22 Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1953, 124 i 126; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 205, 212 i 226; S. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, 70-71, 120, 131-133, 151; M. Marković, O etnogenezi stanovništva Like, 105-106.

23 Tatjana Kolak, Perušić, u: *Arheološka topografija Like od prapovijesti do srednjeg vijeka* (magistarski rad), Zagreb 2001, 144-145; Branko Nadilo, O utvrdama na ličkom području, *Građevinar*, 54 (2002) 7, 436; Zorislav Horvat, O nekim osobitostima sakralne arhitekture u Lici nakon protjerivanja Turaka, *Senjski zbornik*, 30 (2003) 1, 136-140; Isti, Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi, 440-444; Nikolina Drašković, Perušić-Stari grad (Turska kula), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5. Zagreb 2008, 463-465; Milan Kruhek, Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi 1527.-1689. godine, *Senjski zbornik*, 40 (2013), 488-491.

Pregled slikovnih izvora

Slikovni izvori prvorazredna su vrela u istraživanju građevinskih struktura svake utvrde, osobito onih koje su zbog nebrige ili sustavne devastacije naše doba dočekale na znatno slabijem stupnju ušćuvanosti nego što su to bile u vrijeme nastanka tih izvora. Prema vrsti, dijelimo ih na tlocрте (planove), crteže (perspektivni izvori, vedute) i fotografije.

Najstariji slikovni prikaz utvrde u Perušiću potječe iz Velikog (Bečkog) rata za oslobođenje (1683-99), a izrađen je 1688. neposredno nakon što su habsburške postrojbe zaposjele Liku te iz nje protjerale Osmanlije.²⁴ To je tlocrt koji su izradili krajiški inženjeri. Prikazuje perušićku utvrdu kao manji obrambeni kompleks, čiji bedemi u tlocrtu opisuju nepravilni trapez. Na istočnom, južnom i zapadnom uglu nacrtane su kule polukružnog ili potkovičastog tlocrta, dok je samostojeća branič-kula kružnog tlocrta nacrtana u neposrednoj blizini sjevernoga ugla. Dok su istočna i južna ugaona polukula prikazane potpuno otvorenima prema dvorištu, kod zapadne to nije slučaj jer su tu inženjeri povukli dvije isprekidane linije, koje sugeriraju postojanje zida ili luka, te otvaraju mogućnost da je kula u cijelosti bila natkrivena terasom.

Idući i najdetaljniji tlocrt ostataka perušićke utvrde izradio je Većeslav Henneberg 1924. godine. Ovaj se plan nalazi u rukopisu *Ličke gradine*, koji je pohranjen u arhivu Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske u Zagrebu,²⁵ a još jedan primjerak ovog rukopisa pohranjen je i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.²⁶ Osim što nam Henneberg prikazuje bedeme i kule koje nalazimo na planu iz 1688. godine, on po prvi put naznačuje ostatke triju građevina, koje su u nizu tvorile svojevrsnu višekutnu formaciju te zatvarale prostor južno i jugozapadno od branič-kule. Također je Henneberg na svome planu naznačio ostatke vanjskog prstena bedema, koji je opasavao utvrđenu jezgru sa zapadne i južne strane i u čijem se sjevernom uglu nalazila građevina pravokutnog, gotovo kvadratnog tlocrta, koja svojim oblikom i smještajem sugerira da se radi o još jednoj ugaonoj kuli.

Čini se da je Henneberg autor i jedine vedute Perušića, koja ostatke ove utvrde prikazuje gledano s istoka.²⁷ Iako je na samom crtežu ona prikazana u relativno malim dimenzijama, na ovom se crtežu ipak jasno prepoznaju osnove konture utvrde, terena na kojemu leži te pojedine građevinske strukture, među kojima je najbolje prikazana branič-kula na vrhu strme kamene glavice, te u njezinoj pozadini jugozapadni bedem.

24 Z. Horvat, *Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi*, 440.

25 Perušić, u: V. Henneberg, *Ličke gradine* (rukopis), Uprava za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. O Hennebergovoj ostavštini više vidi: Lidija Zrnić, *Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36 (2012), 23-34.

26 Božena Šurina, Henneberg, Većeslav, *Hrvatski biografski leksikon*, 5. Zagreb 2002, 519.

27 Perušić, u: V. Henneberg, *Ličke gradine* (rukopis), Uprava za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Treći tlocrt utvrđenja u Perušiću izradio je 1979. godine Zorislav Horvat.²⁸ Iako se Horvatov tlocrt velikim dijelom poklapa s oba prethodno opisana plana, osnovna razlika među njima jest u prikazu očuvanosti građevinskih struktura. Naime, dok su još u Hennebergovo doba ugaone kule bile u dovoljnoj mjeri vidljive da ih je on mogao u osnovnim konturama prepoznati na terenu, u vrijeme izrade Horvatovog crteža one su u potpunosti nestale. No, zato su na Horvatovom tlocrtu južno od branič-kule naznačeni zidovi jednog od tri objekta koji su se prostirali južno i istočno od pročelja branič-kule. Također je Horvat vrlo detaljno prikazao tlocrt branič-kule u visini prvog kata, na kojem je ucrtao ulaz te pozicije dviju puškarnica s pripadajućim ljevkastim nišama koje se blago sužavaju prema otvorima na pročelju.

Posljednju i za istraživanje najbogatiju skupinu slikovnih izvora čine fotografije, osobito one najstarije, s obzirom na to da su na njima vidljivi brojni arhitektonski detalji, važni za istraživanje ove utvrde, a koji su stoljetnom nebrigom i sustavnom devastacijom terena danas izgubljeni. To su fotografije Emilija Laszowskog iz 1896. i 1900. godine te Većeslava Henneberga iz 1932. godine, koje su digitalizirane te javno dostupne preko portala Zbirka fotografske dokumentacije Ministarstva kulture i medija.²⁹

Najstarija među njima panoramska je fotografija iz 1896. godine, koja pokazuje gotovo čitavo kameno brdo na kojem stoje ostaci utvrde gledani s istoka. Mada se na ovoj fotografiji jasno prepoznaje strma kamena glavica na vrhu koje stoji dobro očuvana branič-kula, ona je ipak zanimljivija jer nam sjajno ilustrira reljefne karakteristike terena na kojemu se nalazi utvrda te nam pomaže u djelomičnoj rekonstrukciji njezine izvorne topografije, koja je, kao što je to slučaj kod nekih drugih istraživanih naselja, zbog reljefnih karakteristika terena najvjerojatnije naslijeđena još od kasnog srednjeg vijeka.³⁰

Od istog autora potječe još jedna fotografija iz smjera istoka, nastala 1902. godine. Za razliku od prve, njome dominira kamena glavica s ruševnim ostacima utvrde. Osim kule, na kojoj su raspoznatljivi brojni detalji, na ovoj fotografiji najzanimljiviji je prikaz sjeveroistočnog bedema. Osim što je na ovoj fotografiji vidljiv jedan manji fragment pročelja nedaleko ruševina kružne polukule, također se jasno vidi da je kamena glavica, na kojoj stoji kula, bila dijelom otklesana i potom podzidana ovim bedemom. Na snimci se također vidi podnožje jedne od unutrašnjih građevina uz branič-kulu, koja se na fotografiji naslućuje kao manje zemljano ispupčenje.

Za istraživanje građevinskih struktura Perušića vrijedna je i fotografija Većeslava Henneberga iz 1932. godine, a koja prikazuje utvrdu iz smjera jugozapada. Na njoj se jasno vidi fragment jugozapadnog bedema, od kojega se danas nisu sačuvali vidljivi ostaci, te pročelje branič-kule. Na njoj se u visini prvog kata, nedaleko ulaza u kulu, vidi dijelom očuvan prozorski okvir izgrađen od kamenih greda, a posebno je zanimljiv niz od četiri

28 Z. Horvat, *Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi*, 442, sl. 21/1.

29 Perušić (izvor: <http://fototeka.min-kulture.hr/hr/>, pristupljeno 17. IV. 2021.)

30 Hrvoje Kekez i Krešimir Regan, *Zrin. Srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih. Tvrđi grad, urbana aglomeracija i posjed*, Zagreb 2020, 31, 114-115.

kvadratna otvora na spoju drugog i trećeg kata kule, koji svojim položajem na kuli i međusobnim odnosom jasno sugeriraju postojanje nekakve konzolno izbačene drvene konstrukcije na najvišoj etaži kule, koja se nalazila neposrednog iznad ulaza u nju.

Povijest

Današnji Perušić nalazi se na mjestu Vrhovina, srednjovjekovnoga naselja u sklopu Bužanske županije.³¹ Zbog toga se ovo mjesto u dijelu literature naziva još Bužanskim ili Buškim Vrhovinama, kako bi se razlikovale od istoimenog mjesta u nekadašnjoj Gackoj županiji.

Godine 1428. Vrhovine je, kao dio kraljevskog posjeda u Bužanskoj županiji, hrvatsko-ugarski kralj i rimsko-njemački car Sigismund Luksemburgovac založio, a 1437. godine prodao Nikoli IV. Frankopanu.³² U podijeli velike frankopanske državnine koja je nakon Nikoline smrti uslijedila 1449. godine u Modrušu, dotadašnje obiteljske posjede Frankopana u Bužanskoj županiji naslijedio je Ivan VII. ml. Frankopan.³³ Kako Ivan nije bio zadovoljan ovom podjelom, on je sve svoje kopnene posjede 1451. godine zamijenio s braćom i rođacima za otok Krk.³⁴

U toj novoj podjeli Bužansku županiju stekli su knezovi Martin IV. i njegov nećak Juraj I. Cetinski, koji su 1475. Žigmundovo udovici Jeleni Frankopan prepustili Bužansku županiju u zamjenu za Otočac i Prozor u Gackoj, pod uvjetom da im se ona

31 Buška ili Bužanska županija prostirala se u središnjim dijelovima današnje Like, a obuhvaćala je porječje srednjeg i gornjeg toka rijeke Like te dio podvelebitskog primorja sa središtem u gradu Jablancu. Na sjeveru je graničila s Gackom, na istoku s Krbavskom i na jugu s Ličkom županijom. U dokumentima se prvi put spominje na Splitskom crkvenom saboru 1185. godine u sklopu Senjske biskupije te u krivotvorenoj darovnici hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. s kraja XII. st., prema kojoj je on Rapskoj biskupiji darovao godine 1071. godine Ličku, Bužansku i Bočačku županiju. Isprva je županijsko područje bilo podijeljeno na veliki i raštrkani kraljevski posjed sa središtem u županijskom gradu Potorjanu (kraj današnjeg Aleksinca) te na brojne manje posjede koji su pripadali plemićkim rodovima Stupićima, Kršelacima i Poletićima. Dok su oni svoje posjede u Bužanskoj županiji zadržali sve do pada pod osmansku vlast 1527., osipanje kraljevskog posjeda u toj županiji započelo je još potkraj XII. i poč. XIII. st. kada su ih stekli krbavski Gusići, a kasnije još Lapčani, Kolunići, Perušići i Draškovići. Ispravama kralja Sigismunda Luksemburgovca iz 1428. i potom 1437. nekadašnje kraljevske posjede u županiji stekao je Nikola IV. Frankopan. Županija je nestala 1527. nakon što su njezin teritorij osvojili Osmanlije. O Bužanskoj županiji više vidi: V. Klaić: Građa za topografiju ličko-krbavske županije, 15-23; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 135-136; Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* priredio Mladen Švab, preveo Nikola pl. Tomašić, Zagreb 1994, 79-80; Ivo Goldstein, *Županije u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj*, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996, 15-16; Borislav Grgin, *Županije u razvijenoj i kasnom srednjem vijeku*, *Ibid*, 33; M. Marković, *O etnogenezi stanovništva Like*, 100.

32 Lajos Thallóczy i Barbás Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1133-1453), Budapest 1910, 216, 285; S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, 49, 52.

33 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1133-1453), 370-373.

34 P. Strčić, *Frankapan, Ivan VII. ml.*, 412.

poslije Jelenine smrti vrati u posjed.³⁵ God. 1478. Jurjev udio u Bužanskoj je županiji naslijedio Ivan IX. Cetinski.³⁶ Osim njega, prava na posjede u Bužanskoj županiji imao je još i kaločko-bački nadbiskup Grgur I. Frankopan Cetinski, brat Ivana IX, koji se 1520. godine odrekao svih svojih posjeda, uključujući i dijelove Vrhovine, u korist svojeg brata Grgura I. Cetinskog i rođaka Matije II. Slunjskog.³⁷

U posjedu Frankopana Cetinskih Vrhovine su bile najkasnije do 1479. godine, kada je kralj Matija Korvin iskoristio posjedovne sukobe između pojedinih grana Frankopana, te do sredine lipnja 1479. godine zauzeo sve frankopanske posjede u Brinjskoj, Bužanskoj i Gackoj županiji.³⁸ Osvojene posjede potom je pripojio Senjskoj kapetaniji što je izazvalo proteste ne samo Frankopana, već i Zrinskih. Tako je 1483. plemić Matija Jukić predao Kninskom kaptolu prigovor protiv kralja radi oduzimanja posjeda na području Bužanske županije u ime kneza Petra Zrinskog i njegova sina Pavla te Ivana i Andrije Frankopana, sinova Jurja.³⁹

Premda je novi ugarsko-hrvatski kralj Vladislav II. Jagelović 1492. godine vratio Frankopanima posjede koje im je oteo Matija Korvin, Vrhovine više nisu nikad došle pod vlast Frankopana. One su se od prije 29. VIII. 1487. nalazile u rukama plemićke obitelji Perušić, koja je u njima držala kaštel.⁴⁰

S obzirom da kaštel u Perušiću po smještaju u prostoru, vrsti terena i tipologiji tlocrta pripada reduciranom, ali ipak osnovnom tipu renesansnog kaštela, kakvi se javljaju u Italiji tijekom druge polovice XV. st.⁴¹ (upravo u razdoblju kada Buškim Vrhovinama vladaju Frankopani, senjski kapetani i Perušići) postavlja se pitanje tko je od njih sagradio ovu utvrdu.⁴²

U prilog Frankopanima kao graditeljima kaštela govori njihova velika financijska moć, što bi im bez sumnje olakšalo najam najboljih vojnih graditelja, pa tako i onih iz Italije. U prilog Frankopanima kao graditeljima ovog kaštela išla bi i isprava Ivana IX. Cetinskog iz 1495. godine, kojom je plemićkoj obitelji Perušić potvrdio pravo na utvrdu u Vrhovinama (današnji Perušić), za koju se u toj ispravi jasno kaže da ju je Ivan ranije darovao Perušićima zajedno s nekim drugim posjedima.⁴³

35 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1454-1527), 132-135.

36 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1454-1527), 145-146.

37 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1454-1527), 339-340.

38 P. Strčić, Frankopan, *Hrvatski biografski leksikon*, 4. Zagreb 1998, 395; Drago Miletić i Marija Valjato Fabris, *Sokolac. Frankopanski plemićki grad u Brinju*, Zagreb 2003, 10-11.

39 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1454-1527), 161-162.

40 Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898, 329.

V. Klaić, Grada za topografiju ličko-krbavske županije, 19; J. Bratulić i Z. Ladić, *Hrvatske glagoljice i civilične isprave*, 266. Florin Nicolae Ardelean, Neven isailović, Od Hrvatske do Transilvanije: Rat, migracija i prilagodbene strategije na primjeru obitelji Perušić (15.-17. stoljeće), *Historical contributions=Historische Beiträge*, 40(2021) 60, 213-254.

41 Z. Horvat, *Kaštelologija*, 13, 115, 139-140.

42 Milan Kruhek, *Karlovac/utvrde, granice i ljudi*, Karlovac 1995, 124-127; Z. Horvat, *Kašteologija*, 127-128, 145-146, 150.

43 L. Thallóczy i B. Samu, *A Frangepán család oklevéltára* (1454-1527), 218-219.

S istim argumentom možemo zastupati tezu da su Korvinovi senjski kapetani graditelji ovog kaštela, jer su se pod njihovim zapovjedništvom također mogli nalaziti vrsni vojni graditelji.⁴⁴

U prilog Perušićima kao graditeljima ove utvrde idu dvije činjenice. Prvo, ona se u najstarijim ispravama ne naziva kaštelom u Vrhovinama, već kaštelom Perušić.⁴⁵ Drugo, tradiciju gradnje renesansnih kaštela srednjeg i nižeg hrvatskog plemstva u pograničnim krajevima prema Osmanskom Carstvu tijekom druge polovice XV. i u XVI st. isključivo karakterizira stambena okrugla branič-kula, koja može biti samostojeća unutar bedema, na uglu ili po sredini jednog od bedema.⁴⁶ A upravo takvu kulu nalazimo u perušićkom kaštelu.

Neovisno o tome tko su bili graditelji ove utvrde, ona se od 1487. pa sve do pada pod osmansku vlast 1527. godine nalazila u rukama plemićke obitelji Perušić. Padom pod osmansku vlast, naselje pod utvrdom je propalo, a stanovništvo biva raseljeno.⁴⁷

S obzirom na to da se utvrda u današnjem Perušiću nalazila na iznimnom geostrateškom položaju u Ličkom polju, na putu koji je još od antičkog doba preko Like povezivao današnje Hrvatsko primorje s Dalmacijom, te na mjestu s kojeg se moglo uspješno kontrolirati i braniti granicu Osmanskoga Carstva prema habsburškoj Hrvatskoj i njezinoj vojnoj krajini, osmanski vojskovođa Malkoč-beg naselio je 1553. godine u napušteno srednjovjekovno naselje podno kaštela novo stanovništvo, koje ga je po kaštelu prozvalo Perušićem.⁴⁸ Vrlo vjerojatno je tada i nekadašnja kasnogotička župna crkva bila pregrađena u džamiju.⁴⁹

44 Andela Horvat, *Između gotike i baroka*, Zagreb 1975, 52-68; Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980, 437; Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb 1995, 30-31; Isti, „Čuntić kula u sustavu obrane kaptolskih prekokupskih posjeda tijekom 16. stoljeća“, *Osam stoljeća Čuntića* (zbornik radova), Petrinja-Zagreb 2012, 101-124.

45 Identičnu situaciju imamo u Ravnim kotarima, gdje su Perušići od Matije Korvina stekli posjede u onodobnoj Lučkoj županiji. Tu su sagradili novu utvrdu, koja je po njima dobila ime Perušić, kao i čitavo naselje pod njome. Fra Stanko Bačić, *Perušić*, Split 1989, 54-57.

46 Milan Kruhek, *Karlovac/utvrde, granice i ljudi*, Karlovac 1995, 124-127; Z. Horvat, *Kašteologija*, 127-128, 145-146, 150.

47 Vlatka Dugački i Krešimir Regan (urednici), *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2018, 175-183.

48 E. Laszowski, *Hrvatske povijesne građevine*, 11; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 212; S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, 131; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, 217-218; ; F. Bach, *Povijest Otočke pukovnije*, 30.

49 Na današnjoj perušićkoj crkvi sv. Križa jasno se uočavaju dijelovi kasnogotičke crkve. Od nje su se sačuvali zvonik, šiljatolučni gotički portal te mali šiljati gotički prozori otkriveni na zidovima broda. Milan Kruhek i Zorislav Horvat, *Sakralna arhitektura Krbave i Like – na području Krbavsko-modruške biskupije, Krbavska biskupija u srednjem vijeku* (zbornik radova), Zagreb 1988, 219-220; Zorislav Horvat, *O nekim osobinama sakralne arhitekture u Lici nakon protjerivanja Turaka, Senjski zbornik*, 30 (2003), 136-140.

Za osmanske vladavine Perušić je sjedište nahije najprije u sastavu Bosanskog (do 1537), Kliškog (do 1580), a potom Krčko-ličkog sandžaka (1580-1636. i 1641-1685), a 1620. uključen je u sastav Udbinske ili Ličke kapetanije.⁵⁰

U tom je razdoblju Perušić često bio izložen napadima iz Hrvatske krajine, odnosno iz Senjske kapetanije. Prvi veći napad bio je 1569. godine kada su senjski uskoci pod Perušićem pobijedili osmansku vojsku od preko 2800 vojnika, no samu utvrdu tada nisu zaposjeli.⁵¹ I u prvoj pol. XVII. st. nastavili su se napadi senjskih krajišnika na Perušić, kojega su 1636. i ponovno 1642. godine osvojili i prilikom povlačenja oštetili.⁵²

U novoj obnovi koja je uslijedila 1642. ili 1643. godine, Osmanlije su za zaštitu naselja uz staru utvrdu sagradili palanku. Prema izvještaju o oslobođenju Perušića iz 1689. godine, na bedemima palanke nalazili su se visoki čardaci, dok je utvrda od palanke bila odvojena jakim i visokim zidovima.⁵³ Prema popisu osmanskih vojnih posada iz 1643. godine, za obranu nekadašnje utvrde obitelji Perušić bilo je određeno 10 vojnika, dok se u palanci nalazilo njih čak 44.⁵⁴

Između 1663. i 1664. Liku je obišao Evlija Čelebi te u njoj opisao nekoliko naselja, među kojima se nije nalazio Perušić.⁵⁵ S obzirom na tu činjenicu, možemo zaključiti da u to vrijeme Perušić više nije značajnije naselje s utvrdom, ili da ga je autor zapisao pod drugim imenom. Naime, opisujući Liku Čelebi govori o gradu Lici, kojeg je u svom putopisu smjestio na rijeku Unu. No kako na rijeci Uni nije nikad postojao grad, odnosno utvrda imenom Lika, postavlja se pitanje nije li možda Čelebi zabunom zabilježio Perušić pod krivim imenom te ga pogrešno smjestio na rijeku Unu? Ipak podaci nisu dovoljno jasni da bismo mogli sa sigurnošću zaključivati. Ostavimo pitanje otvorenim.

50 H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 124; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 212; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 197, 202; Nenad Močanin, *Hrvatska i Osmansko carstvo u 17. stoljeću*, (2001) 12/13, 25-29.

51 E. Laszowski, *Hrvatske povijestne gradjevine*, 11; E. Laszowski, Perušić, 5; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998, 139; F. Bach, *Povijest Otočke pukovnije*, 26.

52 U *Hrvatskoj enciklopediji* i kod pojedinih autora pogrešno se navodi da je Petar IV. Zrinski 1655. pobijedio Osmanlije kraj današnjeg naselja Perušić. Ta se bitka doista dogodila, no kraj Visibaba nedaleko Starog Perušića na širem prostoru današnje Korenice. Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, Zagreb 1885, 194-195, 215-216, 243; E. Laszowski, *Hrvatske povijestne gradjevine*, 11; Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine, *Posljednji Zrinski i Frankopani*, Zagreb 1908, 15; E. Laszowski, Perušić, 5; M. Kruhek, Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi, 489; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 231-232; Milan Kruhek, Velika pobjeda Petra Zrinskog nad Turcima kod Jurjevih stijena nedaleko Otočca, „leta 1663. 15. dan octobra“ u Katarininoj pjesmi „Popivka od boja Čengićevoga“ u opisu vjerojatno njenoga brata Frana Krste Frankopana, *Ana Katarina Zrinski. povodom 15. obljetnice djelovanja Zajednice žena „Katarina Zrinski“*, Zagreb 2014, 46; Zrinski, Petar IV. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67476>, pristupljeno 13. 1. 2022.)

53 M. Kruhek, Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi, 490.

54 M. Kruhek, Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi, 480-481.

55 Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama* (prijevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo 1967, 221, 225.

Perušićki kaštel ostao je u posjedu Osmanlija sve do Velikog (Bečkog) rata za oslobođenje (1683-1699). Kao jedna od najisturenijih osmanskih utvrda na zapadnoj granici Osmanskog Carstva, kaštel u Perušiću se već na samom početku izbijanja ovog rata našao na udaru habsburških snaga. Prema izvještaju dalmatinskog providura Lorenza Done upućenom mletačkom senatu, već početkom studenog 1683. godine 120 uskoka upalo je na osmanski teritorij u Lici, te su na putu od Senja prema Ravnim kotarima spalili Perušić.⁵⁶

Drugi napad na Perušić izvršen je 17. i 18. rujna 1685. pod zapovjedništvom karlovačkog generala Ivana Josipa Herbersteina. Iako tada nije osvojen, u tom je napadu bio dijelom zapaljen.⁵⁷ Pod trajnu habsburšku vlast Perušić je došao od drugog Herbersteinovog pohoda na Liku u lipnju 1689. godine, kada su ga Osmanlije krajem toga mjeseca bez borbe predali.⁵⁸ Tada je dio stanovništva Perušića odlučio ostati u svojim domovima te su prešli na katoličku vjeru (55 kuća), dok se oko 150 njih povuklo prema Širokoj kuli, a iz nje prema Udbini, u to vrijeme posljednjoj osmanskoj utvrdi na području današnje Like.⁵⁹

Nakon oslobođenja Perušić je potpao pod upravu Dvorske komore koja ga je godine 1692. zajedno sa svim ostalim naseljima Like i Krbave te s gradom Karlobagom u podvelebitskome primorju prodala za golemu svotu od 80 000 forinti austrijskom grofu Adolfu Zinzendorfu.⁶⁰ Godine 1695. nekadašnja džamija posvećena je u katoličku crkvu.⁶¹

Nakon što je zbog čestih buna Dvorska komora 1712. godine raskinula ugovor s grofom Zinzendorfom,⁶² Perušić je potpao pod vojnu upravu koja ga je uključila u sastav Ličke pukovnije kao sjedište kapetanije.⁶³ U njezinom sastavu tada su se nalazile straže u Kaluđerovcu, Budaku i u Širokoj Kuli.⁶⁴ Samo godinu dana kasnije perušićki se kaštel spominje kao zapušten i porušen.⁶⁵

Od 2008. godine na lokalitetu se provode arheološki radovi te radovi na obnovi kule, koju se planira u cijelosti obnoviti i staviti pod krov.⁶⁶ Dovršetak obnove kule planira se uređenjem manjeg muzeja u njoj, a čitav projekt financira se sredstvima Općine Perušić i Ministarstva kulture Republike Hrvatske.⁶⁷

56 Boško Desnica, *Istorija kotarskih Uskoka 1646-1684*, 1. Beograd 1950, 272-273, 297-299; I. Mažuran, *Hrvati i osmansko Carstvo*, 248.

57 M. Kruhek, *Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi*, 489; I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998, 253; F. Bach, *Povijest Otočke pukovnije*, 28.

58 Isti, 264.

59 R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, III, 29–30; E. Laszowski, *Hrvatske povjestne gradjevine*, 1902, 12; M. Kruhek, *Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi*, 490-491; F. Bach, *Povijest Otočke pukovnije*, 28.

60 E. Laszowski, *Hrvatske povjestne gradjevine*, 12; Isti, 5; M. Kruhek 1997, 70.

61 R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, III, 28; E. Laszowski, Perušić, 5.

62 *Hrvatske povjestne gradjevine*, III, 215, 217, 238, 290-293.

63 R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, III, 282.

64 Isto.

65 E. Laszowski, *Hrvatske povjestne gradjevine*, 12; Isti, Perušić, 5.

66 N. Drašković, Perušić-Stari grad (Turska kula), 463-465.

67 Marin Smolčić, Ušminkana turska kula u Perušiću mogla bi otvoriti vrata već koncem ove godine, *Novi list*, 4. VI. 2021. (<https://www.novolist.hr/rijeka-regija/like-senja/usminkana-turska-kula-u-perusicu-mogla-bi-otvoriti-vrata-vec-koncem-ove-godine/>, pristupljeno 13. I. 2022.)

Perušički arhitektonski sklop

Neznatni ostaci utvrde u Perušiću nalaze se na jednom od dva kamena vrha, kojim završava sa svih strana strmo brdo što se uzdiže oko 900 m jugozapadno od suvremenog središta naselja, otprilike na pola puta između njega i perušičkog predjela zvanog Kaniža. Dok se na nižem vrhu brda nalazi crkva sv. Križa, ostaci utvrde leže na višem, jugoistočnom vrhu. Vrhovi brda povezani su dugačkom i uskom prevlakom, koja je sa sjeveroistočne i jugozapadne strane omeđena strmim padinama.⁶⁸

Jugoistočni vrh brda ustvari je dugački kameni hrbat što se na sjeverozapadnoj strani trokutasto proširuje te završava kamenom glavicom s manjim ravnjakom ovalnog tlocrta, u središtu kojega stoje ostaci branič-kule. Konfiguracija terena na kojem leže ostaci utvrde uvjetovala je njezin tlocrt u formi dugačkog i uskog nepravilnog trokuta, koji se od sjeverozapada prema jugoistoku pruža 85 m u dužinu, dok mu je najveća širina na krajnjem sjeverozapadnom rubu kompleksa, gdje iznosi oko 30 m.

Sama utvrda sastoji se od jezgre na sjeverozapadnoj polovici kompleksa te utvrđenog predgrađa na jugoistočnoj polovici, od kojeg je odvojena skromnim ostacima obrambenog jarka uklesanog u živu stijenu, a danas većim dijelom ispunjenog građevinskom šutom nastalom stoljetnim obrušavanjem nekadašnjih bedema i drugih zidova jezgre u jarak.

Osim same utvrde, nekadašnji perušički obrambeni sklop činila je u doba Osmanlija (XVI-XVII. st.) još i utvrđena palanka.

Jezgra

Jezgru utvrde u Perušiću tvore ostaci manjeg utvrđenja trapezastog, gotovo pravokutnog utvrđenja, dugačkog približno 34 m i širokog 30 m. Bedemi jezgre ne prate rub ravnjaka kojim završava kamena glavica, već su sagrađeni nekoliko metara niže od nje.

Mada su od njih danas vidljivi tek manji fragment na jugoistočnoj strani utvrde, te zemljom i šutom zatrpani temelji sjeverozapadnog bedema uz istočni ugao utvrde, na osnovu planova ove utvrde iz 1688. i 1932. godine znamo da su se na istočnom, južnom i zapadnom uglu utvrde nalazile kule polukružnog ili potkovičastog tlocrta, kakve nalazimo na nizu utvrda građenih u drugoj polovici XV. i prvoj polovici XVI. st.⁶⁹

Ulaz u jezgru se vrlo vjerojatno nalazio na jugoistočnom bedemu. S obzirom na obrambeni jarak, koji razdvaja utvrđeno predgrađe od jezgre, te razliku u visini od nekoliko metara između njih, ulazu se moralo pristupati drvenim stubištem ili ljestvama.

68 Krajem zime 2021. godine obavljeno je posljednje terensko istraživanje materijalnih ostataka kaštela Perušić. Tom prigodom izvršen je pregled terena te izrađena skica njegova tlocrta.

69 Milan Kruhek, *Karlovac/utvrde, granice i ljudi*, Karlovac 1995, 124-127; Zorislav Horvat, Defensive building (architectural) elements of medieval castles in continental Croatia: Arrow slits, Gun loops, Crenellations and Battlements, *Fortifications, defence systems, structures and features in the past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zbornik Instituta za arheologiju / Serta Instituti Archaeologici*, Vol. 13, Zagreb 2019, 327; Isti, *Kaštelologija. protuturski kašteli na Banovini krajem 15. i početkom 16. stoljeća*, Zagreb 2021, 21-23,

Prema planu Perušića iz 1688. godine, zapadna je kula mogla biti natkrivena, a preostale dvije otvorene. Analogijom s drugim utverdama građenim krajem XV. ili početkom XVI. st. u Hrvatskoj, vrlo vjerojatno su ugaone kule bile iste visine kao i bedemi, koji su, s obzirom na malu širinu, mogli završavati konzolno izbačenim drvenim obrambenim hodnikom.⁷⁰

Pročelja bedema bila su izvedena od lomljenka približno pravokutnog formata i različitih veličina, s tendencijom slaganja u pravilno uslojene redove. Kako su lomljenici bili različiti veličina, pojedini redovi ili dijelovi redova bili su ravnani slojevima manjeg i sitnijeg lomljenka. Ovakav način izvedbe pročelja nalazimo na obrambenim kompleksima ili pojedinim građevinama podizanim krajem XV. i početkom XVI. st.⁷¹ Pojedine dionice pročelja bedema bile su također izvedene kombinacijom lomljenka različitih veličina i oblika, slaganih bez ikakvog reda i povezanih velikom količinom žbuke, što nam sugerira da je riječ o naknadnim i brzim popravcima izvornih bedema, vrlo vjerojatno oštećenim u opsadama Perušića 1636., 1641., 1683. ili 1685. godine.

Unutar jezgre se na najvišoj poziciji kamene glavice nalaze ostaci još jednog utvrđenja. To je bio manji obrambeni kompleks izduženog višekutnog tlocrta, dugačak 23 m i širok 18 m, koji se sastojao od branič-kule i omanjeg dvorišta istočno i južno od kule.⁷² Unutar dvorišta su se nalazile tri manje građevine, stražnjim stranama u cijelosti naslonjene na unutrašnje lice južnog, jugozapadnog i istočnog bedema. Na terenu ove se građevine danas prepoznaju kao plitka uleknuća u tlu, a njihovo postojanje potvrđeno je arheološkim istraživanjima 2008. godine.⁷³

Zbog izuzetno loše očuvanosti ovog dijela utvrde teško je makar i približno odrediti vrijeme izgradnje ovog unutrašnjeg utvrđenja, svojevrsne citadele. No, sudeći prema puškarnici na južnom pročelju branič-kule, koja gleda izravno u jednu od građevina unutar utvrđenog dvorišta, to se svakako dogodilo poslije gradnje kule. Stoga je vrlo izgledno da su ove građevine podignute za osmanske vladavine između 1527. i 1689. godine.⁷⁴

70 H. Kekez i K. Regan, *Zrin*, 178; Z. Horvat, *Kaštelologija*, 10-27, 115-116.

71 Osim što zidine takvih utvrda karakterizira prilično neugledna izvedba pročelja, oni su znatno tanji u odnosu na starije zidove te lošije zidani. Zorislav Horvat, O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima nekih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12 (1986), 184.

72 Sličan tlocrt nalazimo na jezgri utvrde Sokolac kraj Bihaća, koja se također sastoji od okrugle branič-kule i manjeg utvrđenog dvorišta poligonalnog tlocrta. Z. Horvat, *Kaštelologija*, 124-126.

73 N. Drašković, Perušić-Stari grad (Turska kula), 463-465

74 Identičnu situaciju nalazimo na kaštelu u Bribiru, gdje su pojedine puškarnice na branič-kuli naknadnom izgradnjom bedema izgubile svoju svrhu. Sličnu situaciju imamo na biskupskoj tvrđi u Zagrebu, gdje su izvorne puškarnice na srednjoj kuli sjevernoga bedema izgubile svrhu nakon što je u XVII. st. sagrađen novi bedem oko naselja Kaptol. Stjepan Gunjača, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, *Starohrvatska prosvjeta*, 3(1968) 10, 241; Andrej Žmegač, Oblik katedralne utvrde u Zagrebu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18(1994), 122-127.

Branič-kula utvrde u Perušiću najbolje je očuvana građevina čitavog kompleksa. Iako se nalazi unutar bedema, smještena je na strateški najugroženijem dijelu kaštela. Okrenuta je prema prevlaci ili sedlu kojim se pristupa utvrdi iz smjera crkve sv. Križa.⁷⁵

Perušićka branič-kula masivno je zidana građevina okruglog tlocrta, promjera od gotovo 10 m, dok joj unutrašnja širina iznosi nešto manje od 7 m. Poput bedema, zidana je priklesanim lomljenkom približno pravokutnog formata i različitih veličina, s tendencijom slaganja u pravilno uslojene redove.⁷⁶ Podnožje kule je ukošeno, a prema vrhu se zid po visini stanjuje. Izvana je kula četveroetažna, a iznutra troetažna građevina jer je njezino prizemlje u cijelosti ispunjeno nabijenom zemljom.⁷⁷ U dosadašnjim istraživanjima nije utvrđeno je li prizemlje izvorno bilo ispunjeno zemljom ili je to naknadno izvršeno.⁷⁸ Međukatne konstrukcije nosile su drvene grede, od kojih su očuvane rupe na unutrašnjim pročeljima.

U kulu se ulazi na zapadnom pročelju kroz vrata na prvom katu, omeđena klesanim kamenim dovratnicima. Izvorno im se pristupalo drvenim stubištem ili ljestvama, a danas do njih vodi metalna konstrukcija stepeništa. Prvi kat kule otvoren je s još dvije puškarnice, koje čine trokutaste niše otvorene na vanjskom pročelju jednostavno oblikovanim uskim pravokutnim otvorima i zaobljenim dnom.⁷⁹

Rezidencijalni dio kule nalazio se na trećoj i četvrtoj etaži. Ova posljednja etaža kule površinski je nešto veća od donjih zbog toga što su njezini zidovi gotovo dvostruko tanji od zidova kule u donjim etažama. Treći kat kule osvjetljavaju tri otvora sa segmentno nadsvođenim nišama. Dok su otvori prema dvorištu kaštela izrađeni kao manji pravokutni prozori, omeđeni kamenim okvirima, s ugrađenim kamenim klupama u nišama, dotle je otvor okrenut prema sjeveru i pristupnoj stazi izveden kao uska puškarnica, na način kao i puškarnice na etaži ispod.

Četvrti kat kule bio je osvjetljen s čak šest otvora, od kojih su se danas dijelom očuvale nekadašnje niše. Otvor na zapadnom pročelju, koji se uzdiže neposredno iznad ulaznih vrata u kulu, izvorno nije bio prozorska niša, već prolaz (kasnije zazidan), ispod kojeg se na vanjskom pročelju nalaze četiri kvadratne rupe.⁸⁰ S obzirom na položaj prolaza iznad ulaza u kulu te kvadratnih rupa na vanjskom pročelju, možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da se iznad ulaza u kulu nalazio drveni erker (mašikula, berteska).⁸¹

75 O kružnim branič-kulama u hrvatsko-osmanskoj granici vidi: Zorislav Horvat, Kružne branič-kule u hrvatskoj krajini u XVI. stoljeću, *Prostor*, 1(1993) 2-4, 159-188.

76 Prema Horvatu, ovakav način zidanja karakterističan je za drugu polovicu XV. st. Z. Horvat, Turske kule i gradovi, 441.

77 N. Drašković, Perušić-Stari grad, 464-465.

78 N. Drašković, Perušić-Stari grad, 465.

79 Z. Horvat, Kružne branič-kule, 167, sl. 6.

80 Z. Horvat, Turske kule i gradovi, 443.

81 Erker je „konzolna kućica na stambenim i obrambenim objektima, različitih funkcija – za obranu, kontrolu, zahode, s većim prozorima kao prostor za rad i sl.“ Zorislav Horvat, *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 2014, 354. Takve obrambene konstrukcije

Utvrđeno predgrađe

Za razliku od jezgre, od nekadašnjih obrambenih struktura utvrđenog predgrađa vidljivi su tek skromni otisci na terenu sjeveroistočno i jugoistočno od jezgre.⁸² Sastoje se od dva zemljano-kamena uzvišenja, dijela temelja bedema te skromnih ostataka obrambenog jarka, koji je predgrađe razdvajao od jezgre.

Najbolje se očuvalo zemljano uzvišenje jugoistočno od jezgre, oblikovano kopanjem dviju poprečnih graba kroz izvorni hrbat. Uzvišenje ima blago ukošene padine, a na njegovom vrhu nalazi se oko 25 m dugačak i 15m širok ravnjak zaobljenih uglova. Vrlo vjerojatno je uzvišenje bilo zatvoreno palisadama s tri strane, dok je prema jugoistočnom bedemu jezgre bilo otvoreno kako bi se u slučaju pada ovog dijela utvrde u ruke neprijatelja onemogućio siguran zaklon napadaču.

Između njega i jugoistočne fronte jezgre leže skromni ostaci obrambenog jarka, koji u nastavku skreće pod pravim kutom prema sjeveru te se u cijelosti proteže uz sjeveroistočnu stranu jezgre sve do krajnjeg sjevernog ruba utvrde, gdje se padina strmo obrušava prema nizini u podnožju brda. Nekadašnja izvorna veličina i oblik jarka sačuvani su u katastarskim granicama parcele koja se danas nalazi na njegovom mjestu.

Prema Hennebergovoj skici tlocrta iz 1924. godine, prostor između jezgre i ruba brda na sjeveroistočnoj, jugoistočnoj i jugozapadnoj strani također je bio utvrđen bedemom, čiji se temelj dijelom još uvijek naslućuje u istočnom uglu predgrađa kao zemljani nasip. Moguće je da se radi i o zemljano-kamenom nasipu, koji je služio kao temelj palisadnog bedema.

Od ostalih struktura podgrađa još se na krajnjem jugoistočnom dijelu utvrde naslućuje jedno manje uzvišenje trapezastog tlocrta, dimenzija 27 x 15 m, čije rubove omeđuju kamene stijene. S obzirom na položaj uzvišenja, vrlo vjerojatno je podignuto kako bi se onemogućio izravan napad na utvrdu hrptom brda iz smjera jugoistoka.

nalazimo iznad ulaza na brojnim utverdama kontinentalne (Samobor, Garićgrad, Konjščina) i primorske Hrvatske (Knin, mletački kaštel u Splitu, gradski kaštel/Kamerlengo u Trogiru, Čorićev toranj u Vodicama), obnavljanima ili građenima u duhu renesansne obrambene arhitekture tijekom druge polovice XV. i prve polovice XVI. st. Zorislav Horvat i Krešimir Filipec, *Novija saznanja o kaštelu Konjščina*, *opuscula archaeologica*, 25 (2001) 25, 151-182; Drago Miletić, *Samoborski Stari grad*, Samobor 2001; Zorislav Horvat, *Neka razmišljanja o sjevernoj kaptolskoj kuli*, *Naša katedrala*, 6 (2002), 13-15; Vanja Kovačić, *Gradski kaštel u Trogiru*. Prilog proučavanju fortifikacija ranog XV. stoljeća, *prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42 (2011) 1, 95-120; Krešimir Regan, *Plemićki grad Garić*, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 4 (2011), Katja Marasović, *Mletački kaštel u Splitu*. Izgradnja i preobrazbe, *Prostor*, 20 (2012) 2, 250-263; Krešimir Regan, *Gornji grad kninske tvrđave*. *Ascendere historiam*. *Zbornik u čast Milana Krubeka*. Zagreb 2014, 479.; Ivo Glavaš, *Čorićev toranj u Vodicama – šibenska komunalna utvrda*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40 (2016), 81-90; Krešimir Regan, *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*, Donja Stubica 2017, 164-168.

82 Po smještaju u prostoru, vrsti terena i tipologiji tlocrta utvrđeno predgrađe Perušića najslbličnije je utvrđenim predgrađima renesansnih kaštela u Staroj Petrinji i Blinji. Zorislav Horvat, *Kaštelologija*, 46, 49-50.

Palanka

Za razliku od kaštela, od nekadašnje osmanske palanke nije se očuvalo ništa osim položaja nekadašnje džamije na mjestu današnje župne crkve. Položaj palanke na temelju opisa iz 1689. godine možemo jasno utvrditi na sjeverozapadnoj, nižoj polovici brda na kojemu se nalaze ostaci perušičkog kaštela.⁸³ Sudeći prema konfiguraciji terena, osmanska je palanka mogla biti manje utvrđeno naselje nepravilnoga ovalnog tlocrta, dimenzija oko 150 x 100 m, dovoljno velikog za smještaj 55 kuća koliko ih spominje popis iz 1689. godine.⁸⁴

S obzirom da po rubovima ovog ravnjaka ne nalazimo ostatke zidanih bedema, vrlo je vjerojatno da su oni bili sagrađeni kombinacijom dva reda palisada između kojih se nalazila nabijena zemlja, te da su se na određenim razmacima po vrhovima bedema nalazili visoki drveni čardaci za smještaj stražara.⁸⁵

Zaključak

Perušić je uz Brinje najbolje očuvana utvrda u čitavoj Lici. U dokumentima se prvi put spominje 1487. godine kao kaštel Perušić. Tada je u posjedu istoimene plemićke obitelji, po kojoj je dobio ime.

Sagrađen je u XV. st. u srednjovjekovnom naselju Vrhovine, koje se od 1428. do 1479. godine nalazilo u posjedu Frankopana, potom u kraljevskim rukama kao dio Senjske kapetanije, da bi se naposljetku prije 1487. godine našlo u posjedu plemićke obitelji Perušić.

S obzirom na to da je ova utvrda po smještaju u prostoru, vrsti terena i tipologiji tlocrta renesansni kaštel, odnosno da pripada vrsti utvrda koje su se gradile na hrvatskom prostoru tijekom čitave druge polovice XV. st., graditelji kaštela Perušić mogli su biti članovi obitelji Frankopan, koji su vladali Vrhovinama od 1428. do 1479. godine. Također su utemeljitelji ovog kaštela mogli biti i Korvinovi zapovjednici Senjske

83 M. Kruhek, *Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi*, 490.

84 Prema Horvatu, na prostoru utvrđenog predgrađa nalazio se prostor nekadašnjeg osmanskog utvrđenog naselja, odnosno palanke. No sam prostor površinski djeluje premalen za smještaj osmanskog naselja, koje je 1689. godine brojalo čak 55 kuća. Z. Horvat, *Turske kule i gradovi*, 444; M. Kruhek, *Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi*, 490-491.

85 „Palanka [...] je manje utvrđenje podignuto od drvene građe, zaštićeno s vanjske strane prokopanom grabom i zemljanim nasipom. Na graničnom području palanka se pojavljuje kao utvrda koja štiti manji zbjeg, naselje uz kakvu graničnu utvrdu. Palanka je jednako tako služila zaštititi manjeg, privremenog ili trajnijeg vojnog logora, vojnog naselja. [...] Na kutovima tako zatvorenog branjenog prostora ponekad su bile podignute drvene kule, zapravo čardaci kao pridodani element obrane i zaštite.“ Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb 1995, 38. O osmanskom vojnom graditeljstvu vidi još: Andrej Žmegač, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 2000, 80-81.

kapetanije, pod čijom su se upravom Vrhovine nalazile od 1479. pa najkasnije do 1487. godine, kada se Vrhovine po prvi put spominju u posjedu plemićke obitelji Perušić.

U prilog Frankopanima kao graditeljima kaštela išla bi njihova velika financijska moć te društveno-gospodarske veze, što bi im bez sumnje omogućilo stupanje u kontakt te najam najboljih onodobnih vojnih graditelja. Također, u prilog ovoj tezi ide i isprava Ivana IX. Cetinskog iz 1495. godine, kojom on Perušićima potvrđuje ranije darivanje kaštela u Vrhovinama, kao i nekih drugih posjeda. S istim argumentom možemo braniti tezu da su Korvinovi senjski kapetani graditelji ovog kaštela. U prilog tezi o Perušićima kao graditeljima kaštela išla bi činjenica da se ovaj kaštel prvi put spominje 1487. godine upravo pod prezimenom ove obitelji, a da ne nosi naziv prema mjestu u kojem je stajao. Također njima u prilog ide i tradicija gradnje renesansnih kaštela srednjeg i nižeg hrvatskog plemstva u pograničnim krajevima prema Osmanskom Carstvu, koje karakterizira stambena okrugla branič-kula.

Kako bilo da bilo, u posjedu Perušića ovaj je kaštel najkasnije od 1487. pa sve do 1527. godine, kada su ga osvojili Osmanlije. Kao jedno od njihovih najzapadnijih uporišta na granici habsburške Hrvatske i kasnije Vojne krajine, kaštel u Perušiću bio je često napadan, osvajan ili u napadima oštećen, zbog čega su ga Osmanlije u nekoliko navrata obnavljali.

Prvu takvu obnovu možemo pripisati osmanskom vojskovođi Malkoč-begu 1553. godine. Je li u toj obnovi uz kulu dograđeno utvrđeno dvorište, u sklopu kojega su se nalazile tri manje građevine u nizu, ili je do njihove gradnje došlo kasnije, tijekom prve polovice XVII. st., temeljem postojećih izvora i ostataka ne može se precizno zaključiti. Ono što je sigurno jest da je uz kaštel tijekom 1640-ih sagrađena utvrđena palanka s najmanje 55 kuća, u središtu koje se nalazila džamija, nekadašnja srednjovjekovna crkva Vrhovina.

U osmanskim je rukama Perušić do 1689. godine, kada su ga Osmanlije dobrovoljno predali habsburškim postrojbama. Još 1712. godine u utvrđi se nalazilo sjedište kapetanije. Nije poznato do kada je kaštel bio u funkciji, no vrlo vjerojatno je napušten tijekom XVIII. st. kao i većina utvrda na hrvatskom prostoru. Tako napušten stajao je do 2008. godine, kada su pokrenuta arheološka istraživanja te radovi na obnovi kule, čiji se dovršetak, prije pandemije, planirao tijekom 2022. godine uređenjem manjeg muzeja u kuli.

Ostaci kaštela u Perušiću nalaze se na jednom od dva kamena vrha, kojim završava sa svih strana strmo kameno brdo što se uzdiže nedaleko suvremenog središta Perušića, preko puta crkve sv. Križa, koja leži na drugom, nižem vrhu brda.

Sudeći prema skromnim ostacima i konfiguraciji terena, kaštel u današnjem Perušiću možemo opisati kao složen obrambeni kompleks dugačke i uske trapezaste tlocrtne osnove, koji se sastojao od jezgre na sjeverozapadnoj polovici i utvrđenog predgrađa na jugoistočnoj polovici te istočno od jezgre. Jezgra Perušića sagrađena je u formi renesansnog reduciranog kaštela s tri ugaone polukružne polukule na zapadnom, južnom i istočnom uglu te samostojeće četveroetažne stambene branič-kule nedaleko od

sjevernog ugla kaštela. Sama kula podignuta je na najvišoj poziciji unutar utvrde te svojim volumenom dominira čitavim kompleksom.

Utvrđeno predgrađe bilo je vrlo vjerojatno podignuto kombinacijom drvenih bedema (palisada) i zemljanih nasipa, a sastojalo se od dva međusobno povezana uzvišenja na jugoistočnoj strani kompleksa te svojevrsnog utvrđenog hodnika na istočnoj strani kompleksa, kroz koji je vodila pristupna staza. Analogijom sa sličnim kompleksima na Banovini (Blinja, Stara Petrinja, Gora, Prekoveršac), vrlo je izgledno da je utvrđeno predgrađe građeno usporedno sa zidanom jezgrom.

Od 2008. na lokalitetu se provode arheološki radovi i radovi na obnovi kule. Doprinos obnovi kule planira se uređenjem manjeg muzeja u njoj, a čitavi projekt financira se sredstvima Općine Perušić i Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Daljnjem boljem razumijevanju ovog lokaliteta svakako bi pridonio nastavak arheoloških istraživanja, čijim završetkom bi ovaj važan lički spomenik svakako dobio na boljoj kulturnoj vidljivosti, a samim time stvorila bi se i mogućnost njegovog uključivanja u turističku ponudu ovog dijela Like.

SUMMARY

Perušić Castle

The paper analyzes the remains of Perušić Castle, a Renaissance fortification in the town of Perušić, 11 km north of Gospić. It is first mentioned in 1487 as castle Perušić in Vrhovine Bužanske. There are no data regarding its construction. Considering this fortification is a basic type of Renaissance castle in terms of its location, type of terrain and typology of the ground plan, as were built in Croatia during the entire second half of the 15th century, its builders could have been Frankopans (1428-1479), Senj captains (1479-?) or the Perušić family, which acquired Vrhovine before 1487.

The Perušić family owned the castle until 1527, when it was conquered by the Ottomans. During the Ottoman administration, the seat of the nahija was founded as a part of the Kliški (until 1580), and the Krk-Lika sandjak (1580-1636 and 1641-1685). In 1620 Perušić became a part of the Udbina or Lika captaincy. As one of the most exposed Ottoman border strongholds, Perušić was exposed to attacks from the Croatian Border in multiple instances (1569, 1636, 1642, 1685). Perušić Castle remained in the possession of the Ottomans until the Great (Vienna) War of Liberation (1683-1699), during which the Ottomans surrendered it without a fight at the end of June 1689. After the redrawing of borders after the war, Perušić was located deep in the Habsburg territory, thus the castle was soon abandoned. The work on the restoration of the castle began in 2008.

The remains of the castle are situated on a steep stone hilltop, which rises above the centre of today's Perušić, across the church of sv. Križ. The castle was a medium-sized and complex defense compound, with an elongated and trapezoidal ground plan, measuring 85 x 30 m. The castle compound consisted of the core on the northwestern end and the fortified suburb in the

southeastern end, east of the core. The core of Perušić Castle was built in the form of Renaissance Italian castle with three angular semicircular half-towers at the western, southern and eastern corners and a free-standing four-storey residential defensive tower near the northern corner of the castle. The tower itself was built on the highest position within the fort and its volume dominates the entire complex. The fortified suburb was most likely built as a combination of wooden ramparts (palisades) and earthen embankments, and consisted of two interconnected elevations on the southeast side of the compound and a form of fortified corridor on the east side of the compound, through which led the access path.

Keywords: Perušić, Lika County, noble family Perušić, castle